

Kulturistike – kulturološka branja beletristike

PRIMOŽ MLAČNIK

*Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5,
SI – 1000 Ljubljana, primoz.mlacnik@fdv.uni-lj.si*

1.01 Izvirni znanstveni članek – 1.01 Original Scientific Article

Članek obravnava filozofsko-teoretske tokove, ki so prispevali h kulturološkemu obratu v literarni vedi v devetdesetih letih dvajsetega stoletja. V okviru trodelne raziskovalne sheme (kontekst/avtor, tekst/literarno delo, občinstvo/bralec), ki je skupna kulturološkim in sodobnim literarnoteoretskim branjem literature, analitično reflektiramo dela nekaterih ključnih avtorjev s področja poststrukturalizma, Frankfurtske šole kritične teorije, teorij ideologije in recepcijskih študij. Na ta način avtor predstavi načine, na katere so filozofsko-teoretski tokovi spremenili in nadgradili tradicionalno literarnoteoretsko pojmovanje spoznavne, etične in estetske razsežnosti literarnega dela. V zaključku so predstavljena njihova stičišča, razhajanja in omejitve.

The article draws on the philosophical-theoretical currents that contributed to culturological shifts in literary science during the last decade of the twentieth century. The work of key authors from the field of post-structuralism, the Frankfurt school of critical theory, and theories of ideology and reception studies is analytically reflected on the level of the tripartite research scheme (context/author, text/literary work, audience/reader) common to culturological and contemporary literary-theoretical readings of literature. In this way, we reveal how philosophical-theoretical currents have transformed and enhanced the traditional literary-theoretical conception of the cognitive, ethical and aesthetic dimensions of the literary work. In the conclusion, crossroads, divergences, and limitations in these methods are also presented.

Ključne besede: kulturologija, tradicionalna in sodobna literarna teorija, razsežnosti literarnega dela, literarno bistvo

Key words: culturology, traditional and contemporary literary theory, dimensions of literary work, literary essence

1 Kulturološko-literarna afera

Slovenski model kulturologije je matrica interdisciplinarnih teorij in pristopov, ki so jih slovenski raziskovalci kulturnih študij pred leti predstavili slovenskemu bralstvu v obsežnih in preglednih knjigah uvoda v kulturne študije Cooltura (Debeljak idr. 2002) in Politike popa (Stanković 2005). Številni avtorji obeh knjig so pestro tradicijo dopolnjujoče obravnavali skozi birminghamsko in frankfurtsko

šolo kulturnih študij ter (post)strukturalizma. Kulturološki pristop h književnosti se epistemološko nanaša na »eklektičn/o/ zmes lingvistike, poetike, filozofije, sociologije, antropologije, psihoanalize, zgodovine in drugih ved«, ki jo Marko Juvan poimenuje enostavno s »teorija« (Juvan 2006: 41), kar pomeni, da kulturološki pristop ni niti enovit niti en sam in da je združljiv s sodobnimi literarnoteoretskimi pristopi.

Kulturne študije so se razvile kot kritičen odziv na elitistično tradicijo britanske literarne kritike 19. in 20. stoletja, ki je še vedno strogo ločevala med trivialno, t. i. množično kulturo, in elitno kulturo kot vsem estetskim in moralno najboljšim, kar proizvaja človeštvo (Juvan 2006: 24). V sodobnosti so se vrnilo k svojim izvorom, kar so v preteklih petnajstih letih obravnavali nekateri slovenski raziskovalci (Grosman 2004, Juvan 2006, Potocco 2012, Virk 2007 in 2008). Čeprav je bila v dvajsetem stoletju paradigmatična izmenjava med kulturnimi študijami in literarno vedo do neke mere recipročna, se je sredi devetdesetih let pokazal »razbojniški« značaj kulturnih študij (Pužar 2010).¹

Leta 1993 je Ameriška zveza za primerjalno književnost izdala Bernheimerjevo poročilo, v katerem je pozvala k spoju primerjalne književnosti in kulturnih študij. Po Virku (2007) se je takrat pričel kulturološki obrat v primerjalni književnosti, ki se je poleg kulturnih razpustila tudi na prevodne študije (Virk 2007: 27). Šlo je za odziv na »permanentno krizo literarne vede« (Juvan 2006: 15), ki se je zgodil v kontekstu naraščajoče kulturne, ideološke, rasne in spolne pluralizacije in hibridizacije ameriške družbe. K vzroku, ki so ta obrat pogojevali, sodijo tudi: razvoj literarne teorije pod vplivom francoskega poststrukturalizma, upad prestiža besedne umetnosti, ki je postala le eden od načinov potrošnje časa in denarja ter konec velikih pripovedi, ki ni pomenil le odpora do urejenih in zaključenih literarnih pripovedi, ampak tudi legitimacijsko krizo znanja, ki so ga pričele obvladovati mednarodne institucionalne zahteve po njegovi uporabnosti in racionalizaciji, kar je literarno vedo postavilo v nevhvaležen položaj (Juvan 2006: 27–54). Čeprav so slovenski raziskovalci opozarjali na nujnost literature in vrednost literarne vede (Juvan 2006: 51–54) ter zagovarjali njeno upravičenost kot samostojne discipline in kot posebnega raziskovalnega področja (Virk 2007: 37, 50), so hkrati pozivali k rekonstrukciji njenega znanstvenega in pedagoškega polja v skladu s kulturologijo (Juvan 2006: 18). Pokazali so, da so kulturološke metode tudi moderne metode literarne vede (Grosman 2004, Virk 2008, Potocco 2012). V nadaljevanju predstavljam nekaj segmentov kulturološko-literarnega metodološkega spoja in osvetlujem, kako le-ta nadgrajuje tradicionalno literarno teorijo.

2 Kulturologija in tradicionalna literarna teorija

Prva razlika med kulturološkim pristopom in tradicionalnim literarnoteoretskim pristopom h književnosti, ki jo obravnavam, je kategorija širine. Kulturološki

¹ Kulturne študije so »disciplinirana protidisciplina, /katere/ metodološka narava je piratska, /saj/ »krade« koncepte /in se povrh še/ avanturistično zabava, a obenem ostaja nevarna /.../, transformativna /.../, romantična /.../, pogumna /.../, kritična /.../, oportunistična /.../ in skupnostna /.../« (Pužar 2010: 196).

pristop h književnosti je širši od pristopa literarne teorije, od katere se sicer lahko precej nauči, predvsem iz morfoloških in aksioloških razčlenitev literarnega dela, tj. prek poznavanja notranje in zunanje zgradbe besedila in sestavnih elementov oblike, snovi, stila, vsebine, tipologije besedne umetnosti, tem, motivov, tipologije bralcev ter načel vrednotenja v literarni vedi (Kos 1995: 18). To pomeni, da lahko kulturološki pristop vključuje metodološko-teoretske postopke in enote analize kot tudi spoznanja literarne teorije in ugotovitve literarne zgodovine, vendar pri vsem tem ne ostaja na ravni notranje in zunanje zgradbe besedila. Kulturološki pristop h književnosti naj bi upošteval temeljno načelo, ki so ga izpostavili Raymond Williams in drugi očetje britanskih kulturnih študij, da literarnih del ne moremo obravnavati ločeno od določene kulture, od družbenih in ekonomskih razmerij, v katerih so dela nastala (Stanković 2002: 19).

Če h književnosti pristopamo kulturološko, pomeni, da vse, s čimer se ukvarja literarna teorija, kontekstualiziramo; posamezno literarno delo obravnavamo celostno, s pojavi, ki ga pogojujejo in presegajo – od družbenoekonomskih razmerij, avtorjevega biografskega konteksta, prek pomena jezika v literarnem delu, do publikacije, distribucije in potrošnje knjige ter v najsplošnejšem, z načinom in s postopki samega branja kateregakoli literarnega dela in branja določenega literarnega dela. Medtem ko tradicionalna literarna teorija bistvo literarnega dela razčleni in strukturira navznoter (Kmecl 1995: 9–14, Kos 1995: 89–143), namreč po t. i. literarni globini in širini,² kulturne študije to počnejo navzven, po prostorsko-časovni globini in širini. Tako skušajo izpostaviti družbeno-zgodovinske razsežnosti in kulturno zasnovano literarnega bistva, ki ni negibno – spreminja se v odnosu do prostora in časa ter glede na zorni kot, iz katerega ga opazujemo. Medtem ko lahko kulturološki pristop še vedno vključuje literarnoteoretske elemente, pa se mora glede na metodološka razhajanja med Birminghamom in Frankfurtom³ delno odpovedati dvojemu: predpostavki tradicionalne literarne teorije, da je naloga teoretikove hermenevtične prakse odkrivanje notranjega in prisotnega bistva literarnega dela ter vrednostnim sodbam literarnega dela, ki izhajajo iz tradicionalne literarne teorije.

² Literarna teorija jemlje dobršen del svojega konceptualnega in epistemološkega besednjaka iz metafizike (od Aristotela do Heideggerja) ter kot takšna daje prednost prisotnemu in bivajočemu (Kos 1995: 49), do katerega je v kritiki logocentrizma neizprosen Jacques Derrida (1998). To pomeni, da literarna teorija bistvo »išče« z razslojevanjem in razčlenjevanjem besedila, pri čemer zapostavlja nejezikovne dejavnike. Takšen primer je Kmeclova uvodna razprava o pomenu literarne teorije (Kmecl 1995: 9) in pa Kosova razprava o nemimetričnosti modernistične književnosti, v kateri domnevno prevlada estetska nad spoznavno komponento (Kos 1995: 35).

³ Avtorje obeh šol zaznamuje metodološka interdisciplinarnost in neenotnost paradigmatičnih predpostavk. Oboji združujejo teoretsko in empirično raziskovanje, pri čemer avtorji britanskih kulturnih študij uporabljajo etnografske metode (holistično razumevanje kulturnih fenomenov), metode analize tekstov (razumevanje razmerij moči, ki so vpisane v pomene, ki jih generirajo besedila) in recepcijske študije (analiza tekstovnih pomenov, ki krožijo med občinstvom) (Barker 2000 v Stanković 2000: 61), avtorji Frankfurtske šole pa se opirajo predvsem na filozofijo (Heglovo dialektiko) in psihoanalizo (Debeljak 2002: 73). Zadnje lahko pomeni tudi to, da se bistvo besedila tvori prek nasprotij oziroma da so kritičnemu bralcu ob upoštevanju kategorije nezavednega dani zgolj manifestativni pomeni, ki prekrivajo latentne strukture.

Kulturološki pristop ne more presojati književnosti z vidika tradicionalne literarne teorije, saj z vidika kulturnih študij ni niti kakovostnih niti nekakovostnih žanrov, ni dobre in slabe ter visoke in nizke literature. Kulturologi ne moremo ponavljati zgodovinskih napak britanskih konservativnih literarnih kritikov⁴ in razlikovati med elitno in popularno književnostjo. Tudi plehka, množična, trivialna, »neresna« književnost je kulturno posredovana književnost, ki je bogat vir reprezentacij kulturnih vzorcev, praks, identitet, idej in razmerij med različnimi družbenimi skupinami. Po drugi strani pa ni niti nujno niti mogoče, da bi se odpovedali kritičnemu branju in razsojanju. Splošen raziskovalni etos, na katerem temelji kulturološki pristop, je političen: daje glas izključenim, raziskuje in razume tisto, kar je spregledano in zapostavljeno, ter sprevača zdravorazumske interpretacije kulturnih fenomenov. Izpostavlja razmerja, ki niso očitna.

V skladu s tradicionalno literarno teorijo se bistvo literarnega dela vzpostavlja v odnosu do različnih teoretskih in kritičskih branj (Kos 1995: 25–48), pri čemer pa ni povsem jasno, ali bralec bistvo samo razbira glede na različne referenčne teoretske kode ali pa ga aktivno soustvarja. Literarno bistvo, ki je občasno zamenljivo z umetniško lepoto (Kos 1995: 41), je zasnovano skozi estetsko, spoznavno in etično razsežnost literarnega dela. Te tri sestavine so v literarni teoriji precej jasno opredeljene: nanašajo se na čutne, spoznavne in idejne učinke in razmerja literarnega dela. Vedeti moramo, da ne gre za nevtralne, ampak za kulturno pogojene razsežnosti, katerih pomen opredeljuje večinska in dominantna kultura. To pomeni, da bodo bralci z različnimi socialnimi, verskimi, etičnimi, razrednimi in rasnimi ozadji literarno bistvo interpretirali različno, torej še na veliko več načinov, kot bi lahko sklepali glede na Hallovo klasifikacijo treh tipov občinstva oziroma načinov branja (Stanković 2002: 38).⁵

Specifičen metodološko-raziskovalni okvir kulturološkega pristopa pa se razlikuje glede na to, ali kot analitiki in interpreti dajemo prednost estetski (čutnim občutkom in estetskim doživljanjem lepega ob branju literarnega dela), spoznavni (prek literature spoznavamo stvarnost) ali etični razsežnosti literarnega dela (temu, kar vpliva na bralčevo vrednostno razmerje do sveta, na želje, težnje, namene) oziroma kaj je za kontekst, v katerega se umešča literarno delo, bistveno (Kos 1995: 27, 30, 35). V tem smislu je vsako kulturološko branje tudi partikularno in ne more biti povsem objektivno. Zato je toliko bolj pomembna refleksija lastne pozicije, ki ni nikoli dokončna. Kulturološki bralec se mora vnaprej odreči strinjanju o obstoju ene ultimativne resnice in odkrivanju notranjega bistva literarnega dela.

⁴ Kulturne študije namreč izhajajo iz dediščine britanskih literarnih kritikov, ki so kot največje probleme moderne kulture in literature izpostavljali njuno duhovno ubožanost, dekadenco in banalnost (Stanković 2002: 14).

⁵ Klasifikacija Stuarta Halla temelji na predpostavki, da je značaj vsakega sporočila polisemičen in da je njegov pomen bolj kot od sporočevalca, ki pomen zakodira, odvisen od naslovnika, ki pomen odkodira. Po Hallu obstajajo trije prevladujoči načini odkodiranja oziroma branja tekstov. Če naslovnik razume sporočilo v skladu z referenčnim kodom proizvajalca sporočila, je branje dominantno-hegemonsko; če naslovnik dvomi o konsistentnosti proizvajalčevega koda, je branje pogajalsko; če pa naslovnik pomen sporočila odkodira glede na alternativnen referenčni okvir, je branje opozicijsko (Turner 1996 v Stanković 2002: 38).

3 Filozofsko-teoretske osnove kulturnih študij in sodobne literarne vede

Kulturološki pristop se od tradicionalne literarne teorije skratka razlikuje po tem, da literarna dela kontekstualizira, njihovo bistvo pojmuje na neesencialističen način ter zagovarja, da pomeni, ki jih literarna dela ustvarjajo, niso nikoli dokončni. Kulturološki pristopi k literaturi v preoblikovani shemi komunikacijskega modela avtor (kontekst) – delo (tekst) – občinstvo naslavlja vse tri kategorije prek treh prevladujočih kvalitativnih metod: etnografska metoda celostno obravnava vse kulturne značilnosti okolja, iz katerega izhaja avtor; analiza tekstov, ki izhaja iz poststrukturalizma, se ukvarja z odnosom med pomeni in razmerji moči; recepcijske študije pa se ukvarjajo z množico različnih branj (Barker 2000 v Stanković 2002: 61). Enaka trodelna shema je skupna tudi modernim metodam literarne vede, s katerimi si kulturne študije delijo skupne filozofsko-teoretske tokove (Virk 2008: 8–9).

Na ravni analize pomenov literarnega dela si kulturologija in sodobne literarne vede delijo avtorje francoskega (post)strukturalizma, Lacanovo psihoanalizo in dekonstrukcijo. S kontekstom se poleg sociološke, psihološke, biografske, psihoanalitične metode ukvarjajo teorije ideologije. V polju recepcijskih študij pa metode sodobnih literarnih ved dopolnjujejo filozofsko-teoretske tokove, ki si jih izposoja kulturološki pristop k literaturi. Oglejmo si nekaj primerov, ki skozi različne paradigmatike tradicije reflektirajo estetsko, spoznavno in etično razsežnost literarnega dela.

3.1 Poststrukturalizem

Delo francoskih poststrukturalistov je v kulturoloških pristopih še vedno pomembno za razumevanje neesencialnosti oziroma konstruktivnosti leposlovnih del, saj se ukvarja z zagatami, ki jih pred analitika postavljajo ločnice med modernistično in postmodernistično, žanrsko in nežanrsko ter manjšinsko in svetovno književnostjo. Glede na (post)strukturalistično misel so to namreč zgolj manifestativne ravni latentnih struktur, oblikovanih kot matrice temeljnih binarnih opozicij, ki pomena ne strukturirajo na vrednostno nevtralen način, temveč v skladu s prevladujočimi družbenimi vrednotami, praksami in razmerji moči.

Temeljno gonilo neesencialističnega pristopa k literaturi, ki je skupen kulturološkemu pristopu in sodobni literarni vedi, izhaja iz Nietzschejeve kritike metafizičnega pojmovanja izvora in resnice, ki je napajala tudi teorijo Michela Foucaulta. Dekonstrukcija je »kritična metoda branja filozofskih in teoretskih besedil /Derridaja/, ki je /.../ omogočila, da v metafizičnem iskanju bistev razkrijemo nerazrešljiva protislovja« (Juvan 2006: 35). Derrida v svojem delu pokaže, da jezikovni pomen ni stalen; ne le, da nima izvora, ampak se tudi nenehno spreminja – medbesedilno in medčasovno. Po Derridaju se adorno vstrajanje v neidentiteti razkriva kot to, kar je, nič več in nič manj kot drža. Neidentiteta je po Derridaju votlo bistvo vsakega besedila, pred katerim se bralec znajde kot deželan iz Kafkove parabole Pred zakonom. Po Derridaju je namreč bistvo literarnega besedila to, da je nebitveno in kot Kafkov zakon neidentično samo s seboj. Zakon, ki deluje v književnosti, je zakon razlike, ki odlaga in prelaga pomen na druga besedila, s katerimi lahko bralec interpretira izvirnik. Neesencialnost pomena v besedilu pa vsebuje

tudi druge implikacije, namreč da je potrebno vsako besedilo razumeti skupaj z nelingvističnimi dejavniki, kar avtorju sicer odvzame avtonomijo, vendar hkrati opozarja, da poleg avtorja pomen besedila, kot Zakon v Kafkovi paraboli, varuje sistem mogočnih vratarjev: uredniki, založniki, kritiki, akademiki, knjižničarji itd. (Derrida 1991: 181–220, Derrida 1998).

Foucault pri tovrstnem razumevanju literarnega bistva napravi še korak dlje. Mladi Foucault se je, podobno kot Theodor Adorno, ukvarjal z vprašanjem utopične in emancipatorne moči književnosti. Dojemal jo je kot protidiskurz in kot prostor emancipacije, svobode ter transgresije, prek katerega radikalno izstopamo iz prostora zahodne metafizike (Širca 2010), ki daje prednost prezenci in logosu (Derrida 1998). V tem prostoru naj bi se prepustili toku nerazuma, »nasilju pisave«, bodisi blagovnočnemu bodisi absurdnemu ritmu gibanja označevalcev, ki trka in prestopa pragove meje zunanosti in notranosti, prek katerih se avtor in bralec kot subjekta razpršita, izgineta in iz tega procesa izstopata drugačna ter preobražena. Foucault je kasneje pod vplivom svojih arheoloških raziskav sklenil, da se spoznavnih, etičnih in estetskih razsežnosti literarnega dela ne drži nikakršna emancipatorna moč. Književnost je le diskurz med diskurzi, niz institucionaliziranih vrednot in praks, med katerimi je tudi avtor zgolj proizvod razmerij moči in diskurzov, ki ga določajo kot v specifično okolje umeščenega posameznika. Pisanje torej ni več akt osvobajanja in prestopanja pragov, temveč je zgolj ena od praks, ki v določenem narativnem kodu oziroma literarni obliki reproducira že obstoječe ideologije, pri katerih ima avtor navsezadnje manjšo vlogo, saj še zdaleč ni edini, ki besedila avtorizira (Freudlieb 1995, Širca 2010).

Delo empiričnega sociologa Pierra Bourdieuja stežka umestimo v poststrukturalizem, čeprav proučuje strukture, ki strukturirajo. Za kulturološke pristope k literaturi je lahko pomembno, saj s konceptom habitusa osvetljuje fiziološko stran Foucaultovega diskurza, prek teorije literarnega polja pa diskurz presega. Na primeru Bourdieujevih raziskovanj lahko pokažemo, da sta etična in spoznavna razsežnost že konstitutivni pogoj za estetsko razsežnost, kar ponazarja pojem habitusa. Količina spoznanja in kvaliteta občutenja sta odvisni od količine in kvalitete nakopičenega dela oziroma kapitala, od trajnih umskih in telesnih (pre)dispozicij, ki jih posameznik akumulira v procesu akulturacije (Bourdieu 1986: 17–18). Bourdieu namreč trdi, da poleg ekonomskega kapitala obstajajo tudi socialni, politični in kulturni kapital, ki se prav tako pojavljajo v materialnih, simbolnih – za naš kontekst najpomembnejših – utelešenih oblikah. To pomeni, da so družbena razmerja utelešena v posamezniku in da imajo posamezniki iz različnih okolij in družbenih slojev različne okuse, znanja, vrednote in težnje. Po Bourdieuju literaturo čutimo, spoznavamo in vrednotimo le v skladu z lastnim habitusom, ki ga le delno sestavlja tisti del simbolnega kulturnega kapitala, pridobljenega v procesu institucionalnega izobraževanja, čeprav se naš habitus hkrati dopolnjuje in spreminja. Ta protisubjektivna obravnava posameznika kaže, da literarno delo ni zgolj proizvod ustvarjajočega in reflektiranega delovanja posameznikov (Stanković 2005: 53), poleg raziskovanja konteksta (avtorja) pa je lahko uporabna tudi pri analizi literarnih reprezentacij (npr. telesnih praks in sociolektov).

Iz habitusa izhajajoče dojetje literature pa je zgolj fragment Bourdieujeve sistemske teorije literature, ki temelji na ideji proučevanja literarnosti, tistega, kar

literaturo kot umetniški diskurz ločuje od drugih diskurzov (Virik 2007: 109).⁶ Zato Bourdieu piše o literarnem polju, »tj. o sistemu ustanov, diskurzivnih praks, habitusov, miselnih predpostavk in metajezika, v katerem leposlovje nastopa kot avtonomna, avtentična, poetična in imaginativna jezikovna ustvarjalnost« (Bourdieu 1996⁷ v Juvan 2006: 214).

Zato je Bourdieujev pristop k literaturi v posebnem odnosu do tridelne raziskovalne sheme, ki si jo delita kulturologija in literarna veda. Če se v njegovi teoriji osredotočamo bolj na kontekstualne poudarke, ki so osrediščeni s pojmom habitusa, je zaradi nasprotovanja subjektivizmu in zaradi družbene determiniranosti literature njegova teorija vzporedna teorijam ideologije in teorijam diskurzov. Če pa literaturo obravnavamo kot literarno polje, Bourdieujeva teorija preči tako kontekstualne študije, metode besedil, saj z ozirom na literarnost presega teorije ideologije in teorije diskurzov in proučuje tisto, kar je literaturi lastno.

Primer kulturološkega pristopa, ki analizira kontekstualne značilnosti literarnega dela v razmerju do njegove vsebine in oblike ter se osredotoča na univerzalno politično opolnomočenje, je koncept manjšinske književnosti. Manjšinska književnost je eklatanten primer kulturološkega pristopa zaradi proučevanja vezi med reprezentacijami in razmerji moči v danem zgodovinskem kontekstu. Študija vsebuje bogato analizo avtorjevega medkulturnega položaja, pri čemer upošteva celotno literarno polje. Gre za koncept, ki ga ob vnovičnem branju Franza Kafke, praškega pisatelja mnogoterih identitet, začrtata Gilles Deleuze in Felix Guattari. Njuna opredelitev značilnosti manjšinske književnosti namreč upošteva kompleksna razmerja med avtorjem in jezikom v odnosu do razmerja med manjšinsko in večinsko kulturo (večkulturna Praga, nemščina kot jezik izobraževanja in poslovanja, uradniške institucije Avstro-Ogrske, kapitalizem in zavarovalnice, češki nacionalizem, antisemitizem). Manjšinska književnost je književnost, ki jo piše manjšinska kultura v jeziku večinske kulture. To lingvistično prilagajanje in transfer se manifestirata v osiromašenem jeziku, v detemporalizaciji in deteritorializaciji notranje zgradbe literarnega dela ter v kolektivnosti in političnosti subjektivnega izjavljanja glavnih protagonistov, ki skušajo razrešiti družbeno proizvedene medgeneracijske konflikte (Deleuze in Guattari 1995).⁸

Koncept manjšinske književnosti pa je uporaben tudi v sodobnih literarnih razpravah. Prek preobračanja in analiziranja binarnih nasprotij – kot dekonstrukcijskih pogojev za kulturološko branje, ki se odreka ultimativni resnici ter notranjemu bistvu literarnega dela, bi lahko trdili, da je manjšinska književnost v resnici svetovna literatura. Izkušstvo marginalnosti, drugosti in izgubljenosti postaja danes domače vedno večjemu številu ljudi zaradi številnih razlogov, ki ljudi bodisi deteritorializirajo bodisi detemporalizirajo, jih materialno ali simbolno razlaščajo. V tovrstnem pogledu je jasno, da razmerja med estetsko (čutno), spoznavno (kognitivno) in

⁶ Obstaja tudi ideja, da je literatura osrednji diskurz med diskurzi, saj je edina čista reprezentacija, zaradi česar je nad kulturo in ideologijo (Riffaterre 1995 v Virik 2007: 113).

⁷ *The rules of art: genesis and structure of the literary field* (1996).

⁸ Manjšinsko književnost so teoretsko z enako mero posvojile kulturne študije in postkolonialne študije zaradi nekaterih poststrukturalističnih premis, ki analizirajo razsredičenje subjekta, pomena ter nehierarhično organizacijo vednosti, naslavljajo razmerje med hibridnostjo in kolonializmom ter dajejo politično oporo ideji o večkulturni družbi.

etično (ideološko ali vrednostno) vlogo in razsežnostjo literarnega dela, kot jih zarisuje tradicionalna literarna teorija, niso izključujoča, ločena in nevtralna. Ker manjšinska književnost analizira različne literarne elemente v Kafkovi literaturi, ki bralcu onemogočajo zavzemanje subjektivnih pozicij (t. i. linijo bega), se navezuje na eno od temeljnih vprašanj, ki jih postavljajo teorije ideologije – kako ubežati ideološki interpelaciji. Ker manjšinska književnost teoretsko-pragmatically temelji na pomembni vlogi, ki jo pripisuje ponovnemu branju, pa se po objektu proučevanja približa tudi recepcijskim študijam.

3.2 Teorije ideologije

V kulturnih študijah 20. stoletja je na preučevanja kulturnih, v našem primeru literarnih fenomenov, ključno vplivala misel Karla Marxa, Theodorja Adorna, Györgyja Lukacsja, Louisa Althusserja in drugih teoretikov, ki so poudarjali vlogo ideoloških komponent popularne in klasične kulture oziroma literature pri preprečevanju univerzalne emancipacije, proizvodnje odtujitve in reprodukcije nepravilnih družbenih razmerij (Debeljak 2002 v Debeljak idr. 2002: 73–94). Podobno kot v primeru Bourdieujeve teorije, kjer so družbena razmerja vpisana v posameznikov *habitualno* določen okus (estetsko doživljanje), je v estetski teoriji, ki izhaja iz marksizma, znana teza, da so družbena razmerja vpisana v estetsko razsežnost literarnega dela (slog, pisava). V teoretski diskusiji o utopičnem potencialu modernistične književnosti sta jo različno zagovarjala Adorno in Lukacs. Adorno je dajal prednost estetski razsežnosti kot avtonomnemu območju, ki ga ne smemo razlagati prek spoznavnih in ideoloških učinkov, Lukacs pa je estetsko formo razumel kot neposredno ideološko preslikavo, katere spoznavna vloga je premosorazmerna s kakovostjo posnemanja.

Adorno je verjel v utopični potencial umetniškega in abstraktnega leposlovja, v katerem je videl pribežališče pred zatiranjem, jezik, ki si ga ni mogoče enoznačno ideološko prisvajati. V modernističnih tehnikah potujitve (ekspresionistični izrazi, tok misli, samonanašalnost, polisemičnost) je prepoznaval utopično formo, ki zahteva in ustvarja kritičnega in razmišljujočega bralca. Namesto ideološkim razsežnostim književnosti je dajal prednost estetski razsežnosti, ki pa je ne smemo enačiti z literarnim bistvom. Ker je bistvo zaradi kameleonskega značaja jezika nereprezentativno, ga je nesmiselno iskati, saj vsaka demistifikacija in dekonstrukcija (marksistična, feministična, poststrukturalistična, psihoanalitična) literarno delo namreč razvrednotita in estetsko izkušnjo podredita ideološki klasifikaciji, prek katere se racionalna misel vrača k mitološki misli (Adorno 1997 in 1999).⁹

Lukacs je imel do modernistične književnosti precej bolj kritičen in distopičen odnos. V popačeni estetski formi ni prepoznaval prostora svobode pred zatiranjem.

⁹ Vračanje k mitološki misli je namreč hrbtna stran dialektičnega procesa razsvetljenske dominacije, ki skuša nekonceptualno in kaotično, »naravno« resničnost ukrotiti z jezikom kot primarnim sredstvom za normalizacijo in nadzorovanje narave in z domnevno nevtralnimi ter objektivnimi koncepti ter teorijami. Po Adornu je tudi literarno delo proizvod dialektike racionalnosti – vsako je obteženo s prvinskim jezikovnim »prevarantstvom«, ampak prav tista potencialnost novih pojmovanj, nabor drugačnih možnosti, ki ga vsebuje, bi morala po Adornu ostati avtonomna in negativna – neidentična in akategorična (Stewart 2006: 9–25).

Kot Adorno je tudi on izpostavil zavajajoč značaj književnosti, vendar ga ni povezal z univerzalnim značajem jezika, temveč s partikularnostjo modernistične estetske oblike, ki je zavajajoča, solipsistična ter odtujujoča, saj mistificira družbena razmerja, ki bi jih književnost po Lukacsu morala obelodaniti skozi realistični prikaz obstoječih družbenih razmerij in ne prek njihovega estetskega popačenja. Po Lukacsu je abstraktna, umetniška, fantastična in ekspresionistična književnost nihilistična, saj proizvaja odtujenega in dekadentnega bralca, ki se ni sposoben na aktivističen način spoprijeti z nepravilno resničnostjo, z resničnostjo, ki jo najbolj odraža prepad med revnimi in bogatimi. Čeprav je Lukacs verjel v utopični potencial književnosti, je le-tega pripisoval realizmu, kar pomeni, da je dajal prednost estetski kategoriji, ki na najbolj približen, mimetičen način vsebuje spoznavno razsežnost in zagovarja tako vlogo književnosti. Lahko bi rekli, da je pri tem spregledal prav to, kar je poudarjal Adorno, namreč da so družbena razmerja že v osnovi popačena z jezikom. To pomeni, da je »realistično« prikazovanje obstoječe dejanskosti vselej ideološko in da onemogoča spoznavanje objektivne resničnosti. V tem smislu ima več spoznavnega potenciala književnost, ki prek estetske mnogoterosti prikazuje resničnost na neobičajen način (Lukacs 1963: 47–91).

O literaturi kot o estetski obliki, ki je določena z ideologijo, so pisali tudi Althusser, Etienne Balibar, Pierre Macherey in Michel Pêcheux (1980). Althusserjeva teza, iz katere izhajajo tudi njegovi učenci, je bila, da je literatura le del kulturnega ideološkega aparata (države), ki prek kategorije imaginarnega bralca interpelira v vnaprej dane subjektivne pozicije, ki onemogočajo razumevanje celote resničnih (in nepravilnih) družbenih razmerij. Po althusserjancih je diskurz neločljiv od ideologije, bralčevo estetsko doživljanje, ki se vzpostavlja prav tam, kjer deluje ideologija, pa ji je povsem podrejeno (Pêcheux 1980: 123). Teorije ideologije torej ne ločujejo med estetskimi in ideološkimi razsežnostmi literature. Literarni učinek je *a priori* ideološki učinek, ker se konstituira kot kompleksen učinek, ki »imaginarno razrešuje neko protislovje« (Balibar in Macherey 1980: 261), in ker bi rad, da ga prepoznamo kot »literarni učinek«.

3.3 Receptijske študije

O omejitvah althusserjanskega razumevanja literature v razmerju do estetskega in imaginarnega pišeta Hans Robert Jauss (estetika recepcije) in Wolfgang Iser (estetika učinkovanja), temeljna avtorja konstanške šole. Njuni usmeritvi skušata razumeti pomensko učinkovanje literature v različnih zgodovinskih obdobjih in družbenih okoljih, s čimer pokažeta, da so ideološke razsežnosti literature le del njenega učinkovanja (Virk 2008: 213).

Namen estetike recepcije je premostiti prepad med zgodovinskim in estetskim, ki se v kulturološko raziskovalnem okviru nanaša na vez med delom in občinstvom.¹⁰ Jauss to stori z rekonstrukcijo literarne zgodovine prek nekaterih

¹⁰ Estetika recepcije je do neke mere združljiva s konceptom krogotoka kulture, ki so ga oblikovali Paul du Gay, Hall in njuni sodelavci, ki so trdili, da pomeni kulturnih artefaktov nikoli niso končni, saj se sočasno predstavljajo skozi oblikovanje in oblikujejo skozi predstavljanje na ravnih proizvodnje, potrošnje, identitete in regulacije (Stanković 2006: 105–107).

ključnih poudarkov, ki so v skladu z neesencialističnim razumevanjem literature: s prehodom od zgodovinskega objektivizma do estetike recepcije, s preseganjem psihologizma, s prisojanjem umetniške vrednosti glede na bralčeve horizonte pričakovanj, s preseganjem metafizičnega pojmovanja bistva, s pojmovanjem literarnega dela kot dogodka, s sinhrono-diahronim proučevanjem, z upoštevanjem družbene vloge literature (Jauss 1970 in 1980 v Virk: 218–220).

Iserjeva estetika učinkovanja izhaja iz ideje o pomenski nedoločenosti dela, zaradi česar je potrebno analizirati razmerje med delom in pomenodajalcem (bralcem), kar se ujema s Hallovima postulatoma odkodiranja in reprezentacije. Namen estetike učinkovanja je, da »p/ri bralcu analizira čustvene pomene, pri besedilu pa jezikovni sestav, nato pa skuša v besedilu odkriti tisto strukturo, ki proizvaja pomen« (Virk 2008: 223). Pomen je zato, kot pri althusserjanskem branju, v območju imaginarnega, saj se le posredno nanaša na referenčne okvirje literarnega dela. Vendar pa pri Iserju imaginarno ni več ideološko naddoločeno, temveč ga lahko dojemamo v smislu »nedokončne fluidnosti, nenehna postajanja skozi logiko določljivega« (Castoriadis 1997 v Potocco 2012: 17).

Jauss in Iser literaturo osvobodita ideološke določenosti, saj v njuni teoriji literatura ni več ideološka preslikava. Ker nastaja pomen v t. i. polju imaginarnega, se med literarnim delom in bralcem še vedno preigravajo različne ideologije in subjektne pozicije, ki pa jih bralec, v kolikor ga ne obravnavamo kot pasivni objekt podrejanja, ne zaseda v celoti. Premisa, ki skozi recepcijske študije poveže vse tri elemente kulturološko-literarne raziskovalne sheme in zaokroži Hallov krogotok kulture, je, da bralci v različnih družbenih položajih, kulturnih okoljih in časovnih obdobjih berejo literaturo bodisi odčarano bodisi utopično.

4 Zaključek

V članku ugotavljamo, da kulturološka branja literature niso lastna le kulturologiji, temveč tudi sodobni literarni vedi, s katero si delita trodelni raziskovalni model. Različne segmente tega modela (kontekst/avtor, tekst/literarno delo, občinstvo/ bralec) analizirajo skupni filozofsko-teoretski tokovi poststrukturalističnih teorij, Frankfurtske šole, teorij ideologij in recepcijskih študij, ki rahljajo in politizirajo esencialistično tradicionalno literarno teorijo. Eklektična zmes omenjenih teoretskih izhodišč kaže, da so razmerja med spoznavno, etično in estetsko razsežnostjo v literaturi kompleksna in prepustna. Če piratske kulturne študije jemljejo literarni vedi avtonomnost, literaturi pa njen čar, medsebojna izposoja konceptov kaže na to, da tudi kulturne študije izgubljajo lasten predmet proučevanja oziroma da se področje teoretsko izčrpava in morda vstopa v obdobje permanentne krize, ki zahteva nov paradigmatški preskok.

LITERATURA

- Theodor ADORNO, 1999: *Beleške o literaturi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 —, 1997: *Prisms*. Cambridge; London: MIT PRESS.
 —, 1972: *Žargon pravšnjosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Louis ALTHUSSER, Etienne BALIBAR, Pierre MACHEREY in Michel PÊCHEUX, 1980: *Ideologija in estetski učinek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pierre BOURDIEU, 1986: The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Ur. John Richardson. Westport, CT: Greenwood. 241–58.
- Aleš DEBELJAK, 2002: Birmingham in Frankfurt: vrt kulturnih študij s potmi, ki se razhajajo. *Cooltura: Uvod v kulturne študije*. Ur. Aleš Debeljak in drugi. Ljubljana: Študentska založba. 71–120.
- Gilles DELEUZE in Felix GUATTARI, 1995: *Kafka: za manjšinsko književnost*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Jacques DERRIDA, 1991: *Acts of Literature*. New York: Routledge.
- , 1998: *O gramatologiji*. Ljubljana: Analecta.
- Dieter FREUNDLIEB, 1995: Foucault and the Study of Literature. *Poetics Today* 16/2, 301–344.
- Meta GROSMAN, 2004: *Književnost v medkulturnem položaju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Marko JUVAN, 2006: Literarna veda v rekonstrukciji: uvod v sodobni študij literature. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Matjaž KMECL, 1995: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Mihelač in Nešović.
- Janko KOS, 1995: *Očrt Literarne teorije*. Ljubljana: DZS.
- Georg LUKACS, 1963: *The Meaning of Contemporary Realism*. London: Merlin Press Limited.
- Marcello POTOCCO, 2012. *Nacionalni imaginariji. Literarni imaginariji. Različice nacionalnega poziva v literaturi in literarnih kontekstih*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Aljoša PUŽAR, 2010. Piratical Cultural Studies: Transgressive Individualism Reconsidered. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies* 10/3, 187–198.
- Peter STANKOVIĆ, 2002: Kulturne študije: pregled zgodovine, teorij in metod v *Cooltura: Uvod v kulturne študije*. Ur. Aleš Debeljak in drugi. Ljubljana: Študentska založba. 11–70.
- , 2006: *Politike popa: Uvod v kulturne študije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Martin STEWART, 2006: Literature and the Modern System of Arts: Sources of Criticism in Adorno. *Adorno and Literature*. Ur. David Cunningham in Nigel Mapp. London, New York: Continuum. 9–25.
- Alen ŠIRCA, 2010: Foucaultovi pogledi na literaturo. *Primerjalna književnost* 33/1, 41–61.
- Tomo VIRK, 2007: *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja: kritični pregled*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- , 2008: *Moderne metode literarne vede in njihove filozofsko-teoretske osnove*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

CULTURISTIX – CULTUROLOGICAL READINGS OF BELLES LETTRES

In the article, we present the philosophical-theoretical currents that contributed to culturological shifts in literary theory in the last decade of the twentieth century as a response to the crisis of literary science. In addition to the postmodern epistemological shift and the crisis of the legitimisation of knowledge, one of the factors that contributed to the culturological reconstruction of literary science was the essentialist traditional literary approach to literature, which was rendered obsolete in the face of new social and political developments.

The universal premise on which culturological readings of literature are based includes the distinction between popular and elite literature, latent social structures that are present in the literary work, the authorial position of the writer, and the relativity of the literary essence. The primary feature of the culturological approach to literature is the comprehensive contextualisation of the literary work. Culturological readings orient the literary essence outwards (towards socio-economic relations, biographical elements, publication, distribution, consumption, and reception), while traditional literary theory orients the literary essence inwards (towards literary depth and width). These premises are common to culturological and contemporary literary approaches, both of which make use of the tripartite research model (context/author, text/literary work, audience/reader).

We address the main components of this research model in an overview of several important post-structuralist theories (Jacques Derrida, Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Gilles Deleuze, and Felix Guattari), the Frankfurt school's critical theory (Theodore Adorno and György Lukacs), theories of ideology (Louis Althusser and his followers), and reception studies (Hans Robert Jauss and Wolfgang Iser). In the article, we also present convergences and divergences between these different theoretical-philosophical currents in terms of their relationship to the aesthetic, cognitive, and ethical dimensions of the literary work.
